

Economia Feminista

Agenda econòmica d'Enfortiment de les capacitats
Sostenibilitat

Neoliberalisme

Cures

Drets econòmics de les dones: reflexions en clau feminista

Mercat Global

Drets laborals

Denúncia

Treball gratuït de les dones

Acció política

Empoderament

Consumidors Explotació

Dones immigrants

Maquillas

Flexibilitat i precarietat

ACSUR
LAS SEGOVIAS

INSTITUTO DE ESTUDIOS SOBRE DESARROLLO Y COOPERACIÓN INTERNACIONAL
NAZIOARTEKO LANIDETAZ ETA GARAPENARI BURUZKO IKASKETA INSTITUTUA
UNIVERSIDAD DEL PAIS VASCO - EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

Economia Feminista

Agenda econòmica de les dones

Enfortiment de les capacitats
Sostenibilitat econòmica

Neoliberalisme

Mercat

Globalització

Drets econòmics de les dones: reflexions en clau feminista

Drets laborals

Treball gratuït de llar

Denúncia

Acció política

Empoderament

Violència

Dones immigrants

Consumidors

Explotació

Maquillas

Flexibilitat i propietat

ACSUR
LAS SEGOVIAS

INSTITUTO DE ESTUDIOS SOBRE DESARROLLO Y COOPERACIÓN INTERNACIONAL
NAZIOARTERKO LANKIDETZA ETA GARAPENARI BURUZKO IKASKETA INSTITUTUA
UNIVERSIDAD DEL PAIS VASCO - EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

Aquesta publicació s'inscriu en un projecte denominat "Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones" que, entre d'altres activitats, crearà diferents espais per a la reflexió sobre temàtiques claus que afavoreixin la incorporació del feminisme en la Cooperació per al Desenvolupament, a més de materials i eines de suport per afrontar la inequitat, la desigualtat i la subordinació de les dones.

Editan:

Bilbao • Zubiria Etxea. UPV/EHU

Avda. Lehendakari Agirre, 83 • 48015 Bilbao

Tel.: 94 601 70 91 • Fax: 94 601 70 40 • hegoa@ehu.es

Vitoria-Gasteiz • Biblioteca del Campus de Álava. UPV/EHU

Apdo. 138 - Nieves Cano, 33 • 01006 Vitoria-Gasteiz

Tel. • Fax: 945 01 42 87 • hegoagasteiz@ehu.es

www.hegoa.ehu.es

Cedaceros 9, 3

28014 Madrid

Tel.: 91 429 16 61 • Fax: 91 429 15 93

acsur@acsur.org

www.acsur.org

Col·laboren:

Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 2.5 Espanya

Aquest document està sota una llicència de Creative Commons. Es permet lliurement copiar, distribuir i comunicar públicament aquesta obra sempre que es reconegui l'autoria i no s'utilitzi per a fins comercials. No es pot alterar, transformar o generar una obra derivada a partir d'aquesta obra.

Llicència completa: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/es/>

Presentació

Aquesta publicació s'edita en el marc del projecte **Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones**, amb el qual Hegoa i ACSUR-Las Segovias pretenen enfortir els agents vinculats a la Cooperació i l'Educació per al Desenvolupament per contribuir a què considerin l'equitat de gènere com una qüestió central per al desenvolupament humà i, en conseqüència, incorporin de manera efectiva l'enfocament de gènere en les seves accions, tant de cooperació com d'educació.

A través dels dos Seminaris sobre Drets Econòmics de les dones que es van celebrar a Bilbao i a Gijón durant els mesos de maig i juny de 2007, hem posat a disposició de les ONGD, associacions de dones i moviment feminista un espai per a la trobada i la reflexió, el principal objectiu del qual és difondre el pensament econòmic feminista, reconèixer l'estatus de les dones com a actores econòmiques i incorporar una mirada crítica sobre les iniciatives de desenvolupament i cooperació internacional.

Aquesta publicació, precisament, recull les reflexions del treball realitzat en grups en les tres sessions que es van celebrar als seminaris de Bilbao i Gijón, i les propostes concretes de treball de cooperació en clau feminista que van generar. A més a més, es recullen en un CD les ponències de les dones del Sud i del Nord: *"Drets humans de les treballadores a El Salvador"* d'Isabel Fabián (Las Mélicas), *"Ciutadania i drets econòmics de les dones rurals a El Perú: reptes i compromisos"* d'Elena Vilanova (Flora Tristan) i *"Ciutadania econòmica de les dones al Nord: èxits i reptes"* de Iolanda Jubeto i Merche Larrañaga (Universitat del País Basc/Euskal Herriko Unibertsitatea). Aquestes ponències també estan incloses en el web Bantaba¹ i en la web d'AC SUR-Las Segovias (www.acsur.org).

---

¹ Disponible en www.bantaba.ehu.es/obs/ocont/obs/gen/doc

En aquest món globalitzat, les polítiques econòmiques neoliberals i el patriarcat amenacen els drets econòmics de les dones perpetuant els efectes de la divisió sexual del treball, i afavorint la privatització dels serveis públics que acaben transferint les responsabilitats familiars a les dones i que no troben resposta ni suport en els febles Estats democràtics.

Històricament, les dones han estat considerades alienes als seus drets econòmics i partíceps només de manera marginal en l'activitat econòmica nacional. Se'ls ha negat l'estatus d'agent econòmic i, en conseqüència, les decisions normatives es realitzen considerant el lloc que se'ls suposa en l'economia i en la societat.

El model neoliberal i els seus efectes sobre les dones han estat vistos com a afers irreversibles i sense alternativa possible. Aquest model col·loca el mercat com el principi organitzador de la societat i intenta convertir els nostres drets, el nostre treball i les nostres vides en mercaderies.

No sols els governs i organismes governamentals han utilitzat les dones; en molts moments i situacions la cooperació internacional tampoc ha estat a l'alçada. Durant molt temps l'estratègia de la cooperació ha estat centrar-se en les dones en qualitat de productores i sempre a partir de la seva responsabilitat amb la família i no com a ciutadanes amb dret a l'auto-determinació i autonomia personal.

Les ONGD com a agents implicades en la cooperació hem de rescatar l'origen dels drets econòmics com a eina ideològica reivindicativa per aconseguir la plena ciutadania de les dones. Hem de recolzar iniciatives de desenvolupament que situïn la vida humana en el centre de les polítiques econòmiques, reconeixent en aquest procés l'activitat de les cures. D'aquesta manera, estarem reconeixent el patriarcat com a sistema opressor i iniciarem el camí per dissoldre'l.

Partint d'aquesta perspectiva crítica, Hegoa i ACSUR-Las Segovias van organitzar aquests Seminaris amb els següents objectius:

- Reconèixer l'estatus de les dones com a actores econòmiques, identificant els orígens de l'opressió, repensant i reorganitzant la democràcia i la ciutadania perquè inclogui les dones com a subjectes de drets.

- Difondre el pensament econòmic feminista i les bones experiències que hagin permès visualitzar canvis en les pràctiques socials d'exclusió i subordinació de les dones i que contribueixen a millorar les relacions de gènere.
- Incorporar una mirada crítica sobre les iniciatives de desenvolupament i cooperació internacional perquè es reconegui la dimensió política de l'àmbit privat i la seva relació amb la vida i els drets de les dones.
- Elaborar propostes i estratègies per incidir en la cooperació al desenvolupament recuperant l'agenda feminista dels drets econòmics de les dones.

D'aquesta manera, els Seminaris es van convertir en un espai per aprofundir i discutir sobre aquestes qüestions, on van ser invitades dones del Sud i del Nord especialistes en gènere i economia, que han elaborat propostes teòriques i pràctiques sobre el tema, així com organitzacions del Moviment Feminista de l'Estat espanyol i ONGD que lluiten per l'eliminació de la discriminació de les dones.

Encara que aquestes reflexions no són un document acabat sobre les aportacions per a l'agenda econòmica de les dones en el marc de la Cooperació i Educació per al desenvolupament, no obstant això ho considerem de gran valor i utilitat per als qui des de l'individual i col·lectiu treballem en la consecució d'un desenvolupament que inclogui l'equitat de gènere, ja que ens aproximem als principals elements que possibiliten continuar i aprofundir en el debat.

Volem concloure aquesta presentació agraint el treball realitzat per totes aquelles dones que van participar com a ponents en les diferents sessions dels Seminaris: Isabel Fabián, Elena Vilanova, Iolanda Jubeto i Merche Larrañaga; a les dones representants del Moviment Feminista: Zuriñe del Turó, Izaskun Guarrotxena, Ana Suárez, Ángeles Castellans, Irene Sánchez i Pilar Sampedro; a les dones de les ONGD: María Viadero, Nadia Criat, Susana Mateo, Silvia de Gregorio i Vanessa Caçote; a les cooperants d'UNIFEM a Llatinoamèrica: Olga Bayón, Goiatz Mínguez, Leire López i Mónica Gil; a la professora i investigadora de la Universitat d'Oviedo, Sandra Dema; així com a l'excel·lent feina de la dinamitzadora i redactora d'aquestes reflexions: Gloria Guzmán. Aquest agraïment es fa extensiu a totes aquelles persones que van assistir a les sessions, que van debatre en grup i en plenari de cara a poder concloure amb algunes propostes i estratègies concretes de

treball per a la cooperació en clau feminista. I finalment, a la Direcció de Cooperació del Govern Basc i a l'Agència Espanyola de Cooperació Internacional per la seva col·laboració i suport en l'edició d'aquesta publicació, així com per realitzar els Seminaris emmarcats en aquest projecte.

Seminari Drets Econòmics de les Dones (Bilbao)

Programa

Dimecres 9 de Maig de 2007

- 16:00 Entrega de documentació i Presentació del Projecte: Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones
- 16:15 Presentació del Seminari
Drets econòmics de les dones
- 16:35 ***Drets humans de les treballadores a El Salvador***
Isabel Fabián.
Coordinadora de l'Àrea de participació política de Las Mélidas (Asociación Movimiento de Mujeres Mélida Anaya Montes). El Salvador.
- 17:20 Descans
- 17:45 ***Ciudadanía i drets econòmics de les dones rurals a Perú: reptes i compromisos***
Elena Villanueva.
Coordinadora del Programa de Desenvolupament Rural del Centre de la Dona Peruana Flora Tristan. Perú.
- 18:30 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Gloria Guzmán.
Dinamitzadora. Mestratge en Relacions de Gènere, feminista salvadorenca i integrant de l'Associació de Dones, Las Dignas (El Salvador).
- 20:00 Fi de la jornada

Dimecres 30 de Maig de 2007

16:00 ***Ciutadania econòmica de les dones al Nord: èxits i reptes***

Yolanda Jubeto.

Doctora en Ciències Econòmiques per la UPV/EHU, professora de l'assignatura "Emakumeak eta Ekonomia" i coordinadora de diferents projectes d'investigació relacionats amb pressupostos amb perspectiva de gènere.

Mertxe Larrañaga.

Doctora en Economia, professora de Ciències Econòmiques i Empresarials de la UPV/EHU, imparteix l'assignatura "Emakumeak eta Ekonomia" i Directora d'Igualtat de la UPV-EHU.

17:30 Descans

17:45 **Taula Rodona amb Organitzacions del Moviment Feminista**

Lanbroa i Bilgune Feminista.

18:45 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**

Gloria Guzmán. Dinamitzadora

20:00 Fi de la jornada

Dimecres 6 de Juny de 2007

16:00 **Taula rodona amb ONGD**

Mugarik Gabe, PTM-mundubat, Zabalketa, Grup de Gènere de la Coordinadora d'ONGD Euskadi.

17:15 Descans

17:45 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**

Gloria Guzmán. Dinamitzadora.

19:45 Clausura del Seminari

Seminari Drets Econòmics de les Dones (Gijón)

Programa

Dimecres 16 de Maig de 2007

- 16:30 Entrega de documentació i Presentació del Projecte: Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones
- 16:45 Presentació del Seminari
Drets econòmics de les dones
- 17:15 ***Drets humans de les treballadores a El Salvador***
Isabel Fabián.
Coordinadora de l'Àrea de participació política de Las Mélidas (Asociación Movimiento de Mujeres Mélida Anaya Montes). El Salvador.
- 18:00 Descans
- 18:15 ***Ciudadania i drets econòmics de les dones rurals a Perú: reptes i compromisos***
Elena Villanueva.
Coordinadora del Programa de Desenvolupament Rural del Centre de la Dona Peruana Flora Tristan. Perú.
- 19:00 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Gloria Guzmán.
Dinamitzadora. Mestratge en Relacions de Gènere, feminista salvadorenca i integrant de l'Associació de Dones, Las Dignas (El Salvador).
- 20:30 Fi de la jornada

Dijous 17 de Maig de 2007

16:30 ***Ciutadania econòmica de les dones al Nord: èxits i reptes***

Yolanda Jubeto.

Doctora en Ciències Econòmiques per la UPV/EHU, professora de l'assignatura "Emakumeak eta Ekonomia" i coordinadora de diferents projectes d'investigació relacionats amb pressupostos amb perspectiva de gènere.

Mertxe Larrañaga.

Doctora en Economia, professora de Ciències Econòmiques i Empresarials de la UPV/EHU, imparteix l'assignatura "Emakumeak eta Ekonomia" i Directora d'Igualtat de la UPV-EHU.

18:00 Descans

18:15 **Taula Rodona** amb Organitzacions del Moviment Feminista
Xurtir, Grup Feminista Local Barata i Pilar Sampedro.

19:15 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Gloria Guzmán. Dinamitzadora.

20:30 Fi de la jornada

Divendres 18 de Maig de 2007

16:30 **Taula rodona** amb ONGD
Grup de Gènere de CONGPA, ACSUR-Las Segovias i Sandra Dema.

17:30 Descans

17:45 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Gloria Guzmán. Dinamitzadora.

20:15 Clausura del Seminari

Aportacions per a l'Agenda econòmica de les dones en el marc de la Cooperació i l'Educació per al Desenvolupament

Generar reflexions i estratègies per a l'agenda econòmica de les dones requereix, precisament, la participació de diferents mirades i veus que identifiquin les complexitats de les realitats on s'intervé des de l'Educació i Cooperació per al Desenvolupament. Per això, en les diferents sessions del Seminari "*Drets Econòmics de les Dones*" que es van realitzar a Gijón i Bilbao el maig i juny del 2007, es va comptar amb la valuosa aportació de les següents institucions i organitzacions:

- Dues organitzacions feministes d'Amèrica Llatina: Centre de la Dona Peruana Flora Tristán de Perú i l'Associació de Dones Mérida Anaya Montes Del Salvador (als Seminaris de Gijón i Bilbao).
- Tres investigadores i professores de la Universitat; dues de la Universitat del País Basc, Merche Larrañaga i Iolanda Jubeto, i una de la Universitat d'Oviedo, Sandra Dema, que va participar amb la investigació sobre la integració de la perspectiva de gènere en les ONGD asturianes.
- Moviment feminista: Milenta Muyeres, Xurtir, Grup Feminista de la Local Barata i Pilar Sampedro van participar al Seminari de Gijón i Bilgune Feminista i Lanbroa a Bilbao.

- ONGD: ACSUR-Las Segovias i Grup de Gènere de la Coordinadora d'ONGD asturianes al Seminari de Gijón i Mundubat, Mugarik Gabe, Zabalketa i Grup de Gènere de la Coordinadora d'ONGD d'Euskadi al Seminari de Bilbao.
- Participació de Cooperants d'UNIFEM a Amèrica Llatina al Seminari de Bilbao.

La metodologia utilitzada va consistir en ponències, debats i reflexions de grups a través de guies d'anàlisi prèviament elaborades. Aquestes guies contenien aspectes conceptuals, a més de pautes per generar les propostes i els punts d'agenda que tinguessin més interès des dels àmbits en què cada participant desenvolupa el seu treball. Els punts generats van ser diversos i abundants, no obstant això, a continuació rescatem de manera global els principals elements que van ser reiterats i altres, tot i que menys, ens sembla essencial deixar-los assenyalats per continuar el debat.

Principals elements per continuar el debat conceptual i d'estratègies

Necessitat de conèixer i aprofundir en les nous marcs d'anàlisi que ens aporta l'Economia Feminista en el treball del Desenvolupament Humà

Tant a Gijón com a Bilbao s'ha assenyalat que l'enfocament de l'Economia Feminista és desconegut o feblement reprès en el treball de la Cooperació i l'Educació per al Desenvolupament.

Encara que els aspectes que ens aporta l'Economia Feminista són molts, un dels pilars medul-lars, en paraules de Cristina Carrasco, és que hem de "afrontar el conflicte de lògiques tan contradictòries de l'organització social actual, l'obtenció de beneficis -lògica capitalista- i l'atenció de la vida humana". Afrontar aquest conflicte comporta canviar les prioritats socials, centrar els objectius en la sostenibilitat humana i, sobretot, el reconeixement del treball de reproducció social que és desenvolupat majoritàriament per dones; per tant, ha de portar-nos a un canvi de prioritats en el treball de la Cooperació per al Desenvolupament.

Però situar com a prioritat el treball de reproducció -a banda que valora molt més tot el que no passa pel mercat- emfatitza la necessitat de la co-responsabilitat masculina; destaca que els qui més han de conciliar els seus temps són els homes, ja que les dones vénen fent-ho des de fa molts anys. Aquesta afirmació pot constatar-se en l'estudi sobre les dones i el treball, elaborat per Merche Larrañaga i Iolanda Jubeto, que conté aquesta mateixa publicació. Tres dades incloses en aquest estudi són: a l'Estat espanyol, l'any 2003, el 96,38% de les excedències per atenció de filles i fills, corresponen a les dones; els permisos per mater-paternitat en el 2006 són del 98,35% en les dones; i, la taxa d'ocupació a temps parcial per a les dones és del 21,9% i del 4,2% per als homes també en el 2006. Aquestes xifres reflecteixen una realitat sovint obviada en parlar dels avenços en la incorporació de les dones al treball remunerat.

En aquesta línia de les perspectives sobre la nostra organització social, es manifestava la necessitat de qüestionar els pressupostos androcèntrics del treball i l'ocupació, i aproximar-nos a una ètica del treball, a pensar en altres claus i en altres relacions, ja que avui per avui -en general- el treball s'associa a èxit, a estructures rígides i a beneficis monetaris i de consum propis del capitalisme.

Dones immigrants com a part de la cadena de cures globals i el treball precari

Les condicions de les dones immigrants es tenen poc o gens en compte i, malgrat que es constata el fet que la *cadena de cures globals*² està cada cop més normalitzada i representa una nova forma de manteniment de la nostra forma d'organització social molt assentada, també hi ha una absència de reflexió respecte d'això i de reconeixement dels drets econòmics de les dones immigrants.

És un col·lectiu poc visibilitzat a l'hora de definir agendes -sobretot- en sindicats i altres agents dels moviments socials. Per això i malgrat ser un sector molt heterogeni, es planteja la necessitat de cercar mecanismes, unificar criteris de treball i crear aliances entre diferents sectors i col·lectius d'immigrants.

---

² El concepte fa referència a la *lògica que vincula treball i atenció en les dones a escala global*, concepte que va ser desenvolupat per Hochschild l'any 2000. A DIAZ, Gorfinkiel, TOBIO, Constanza (2004), "¿Una nueva forma de organización familiar? Madres Trabajadoras y Servicios Domésticos Inmigrantes. Percepciones e implicaciones". A Revista d'Estudis de Joventut, n. 67, p. 127-144. Disponible a www.injuve.mtas.es Consultat al maig 2007

---

³ SANCHIS, Norma (2005), “La ceguera de género en la economía”, a Dones en Resistència, experiències, visions i propostes. LEÓN Irene, ed. (2004), Quito, pp. 100-108.

En aquest marc també s’ha conclòs en la necessitat aprofundir en el que significa el codesenvolupament, aquest plantejament sembla una tasca pendent.

Una importància particular adquireix el treball d’Educació per al Desenvolupament a l’hora de la denúncia i visibilització d’aquestes realitats sobre la migració. Un exemple a destacar com a iniciativa interessant en la visibilització dels seus drets és la campanya: “Aquí viuen, aquí treballen, aquí cotitzen, però aquí no voten”.

També s’ha assenyalat certa tendència a tractar el col·lectiu de manera victimizada, com un sector sense capacitats, coneixement i protagonisme. La visió assistencialista i victimista no contribueix a centrar el tema en la ciutadania.

Anàlisi de l’impacte i incidència en la macro i microeconomia

Les organitzacions feministes i les ONGD han incidit bàsicament en la microeconomia, la qual cosa ha estat i ha de continuar sent molt important; no obstant això, cal perdre la por a les polítiques macroeconòmiques i qüestionar com aquestes es desenvolupen i tenen un impacte directe en la pèrdua de drets econòmics i socials de les dones i en la reducció del paper públic dels Estats.

L’Economia es considera i es presenta com una de les disciplines neutres, com si no tingués un caràcter polític i social en el seu desenvolupament. No obstant això, cada cop més vessants alternatius com l’Economia crítica i l’Economia feminista, a més de la important acció política de molts moviments socials, plantegen la necessitat de situar-ne la visió hegemònica. Aquests corrents alternatius assenyalen l’androcentrisme i els efectes perversos que les polítiques i els projectes tenen en les societats al Sud i d’alguna manera també al Nord. En paraules de Norma Sanchís: “La preocupació de les feministes per l’examen de gènere en l’economia és recent... però... ningú com les dones d’Amèrica Llatina van patir els efectes perversos del model i les polítiques neoliberals. No podem sostreure’ns d’aquesta oportunitat que s’obre en aquest moment per qüestionar-lo, per pensar en conjunt i per participar amb la resta dels moviments socials en la construcció d’alternatives”³.

En les últimes dècades, la pobresa no ha disminuït malgrat que els nivells de consum mundialment han crescut. Els programes de microcrèdits desenvolupats per part dels governs han estat una de les modalitats escollides per motivar l'*escamesa empresarial* i han tingut com a població meta prioritària les dones, substituint els buits deixats pel sistema bancari. Amb aquests programes, els governs fomenten un discurs propi de l'enfocament Dones en el Desenvolupament (MED) enfront del més equitatiu i actualitzat Gènere en el Desenvolupament (GED).

L'anàlisi crítica des del feminisme ha portat al qüestionament dels programes d'aquest enfocament; Norma Sanchís és una d'aquestes veus i, molt encertadament, situa els principals discursos que sustenten els programes governamentals i les fal·làcies que sostenen aquest contingut, en utilitzar les dones com a principals beneficiàries en una perspectiva d'*escamesa microempresarial*.

S'argumenta que l'autoestima de les dones augmenta amb l'accés al crèdit, i les situa en una posició de poder i igualtat enfront de la família i la comunitat. També es diu que prioritzar les dones com a grup meta, no sols compensa les inequitats del sistema bancari formal, sinó que garanteix el retorn dels fluxos financers perquè se sap que les dones, en diferents regions del món, són bones pagadores, i per tant es garanteix la sostenibilitat financera dels programes. A més a més, s'assenyala que els microcrèdits garanteixen el benestar de les famílies, ja que les dones fan un bon ús dels recursos obtinguts, canalitzant-los per cobrir les necessitats bàsiques dels fills i filles.

Si bé és cert que les experiències mostren que les dones garanteixen uns alts nivells de retorn dels fluxos financers, també és innegable que els costos són alts, costos que acostumen a ser invisibilitzats i naturalitzats amb el peatge reproductiu. Però un dels elements més qüestionats en aquest enfocament, és que el discurs perpetua el paper de la dona com a garant i canal per al benestar familiar, ignora les seves pròpies necessitats i sobretot no les considera com a agents dels seus propis canvis i benestar.

Només l'accés als programes de microcrèdit no garanteix el seu apoderament, no hi ha una relació automàtica a l'accés i el desenvolupament de les capacitats i els canvis en la modificació de les relacions de poder i de la identitat.

---

⁴ Per a la regió llatinoamericana, l'augment de les dones en el sector industrial és divers: Les dades de la CEPAL relatives a 12 països d'Amèrica Llatina... indiquen que, a mitjans dels anys 90, la participació de la mà d'obra femenina en el total de la força de treball industrial oscil·lava entre un mínim de 23% a Argentina i un màxim de 43,8% a Hondures. En cinc d'aquests països aquesta xifra variava entre 23 i 30% (Argentina, Brasil, Veneçuela, Xile i Panamà); en quatre d'ells estava entre 30 i 35% (Mèxic, Uruguai, Bolívia i Costa Rica), en els últims dos era superior a 40% (Colòmbia i Hondures) ...A més a més, si es compara els anys 80 amb els 90, es pot verificar que la participació de les dones en el total de l'ocupació industrial va augmentar en la majoria dels països considerats (Colòmbia, Veneçuela, Mèxic, Bolívia, Brasil, Costa Rica i Hondures), es va mantenir pràcticament igual en dos d'ells (Xile i Uruguai) i es va reduir en només dos (Panamà i Argentina)... Això podria estar indicant un procés de feminització de la força de treball industrial en 7 dels 11 països considerats. En OIT CINTERFOR, www.ilo.org/public/region

El panorama es presenta més complex quan el mateix format és desenvolupat per les ONGD i associacions similars, instàncies que més aviat pretenen recolzar els processos d'organització i qualitat de vida de la població amb què treballen. La pràctica de les ONGD amb el desenvolupament de programes de microcrèdit moltes vegades no canvia de la implementada pels programes governamentals: considerar les dones com a canals i no com a ciutadanes amb necessitats pròpies, invisibilitzar els costos de la sostenibilitat financera dels programes, creure que es treballa amb un enfocament de gènere pel fet només de treballar amb dones, etc., fins i tot moltes ONGD acaben funcionant com a petites financeres amb poques diferències del sistema bancari formal.

No obstant això, és important rescatar que moltes d'aquestes experiències desenvolupades per les ONGD també han tingut un altre sustentament polític per als processos d'apoderament de les dones i han pretès millorar nivells d'ingrés mínims per a la supervivència quotidiana.

Des d'aquesta perspectiva, les experiències demostren que aquest tipus de programes, amb estratègies més integrals d'enfortiment de les capacitats de les dones, poden contribuir positivament en l'àmbit local i poden ser experiències transformadores, sobretot si aquestes s'articulen amb altres nivells d'acció política.

Les màquiles, treballs feminitzats i precaris

Les condicions laborals que determina la indústria de la *maquila* es van abordar de manera general en els diferents seminaris; no obstant això, és un tema molt important perquè no només evidencia la contradicció en l'augment de les dones en l'ocupació⁴ i les condicions de violació en què es desenvolupa, sinó que també evidencia el poder d'un dels majors actors de la globalització com són les empreses transnacionals.

No és casual que se li denomini *capital oreneta* a la indústria de la *maquila*. La facilitat amb què es traslladen i instal·len d'acord amb les millors condicions de rendibilitat ha estat una pràctica

sostinguda basant-se en nivells provats d'explotació de les dones i la permissivitat que els atorga la flexibilitat laboral. D'acord amb un estudi de la Concertació per una Ocupació Digna a la *Maquila*, per a l'any 2005, a Guatemala es van reportar 51 empreses tancades i 38.000 llocs de treball perduts. Per al cas de El Salvador, es van tancar 16 empreses i la pèrdua d'11.000 ocupacions, i segons dades de la Federació d'Associacions o Sindicats Independents de El Salvador (FEASIES), a Hondures es van tancar 9 fàbriques i la pèrdua de 16.000 ocupacions. A Costa Rica es van tancar 8 fàbriques⁵.

Els factors per a l'obertura i tancament d'aquesta indústria són variats i complexos però el cert és que, des de la dècada dels 90 fins a l'actualitat, aquesta modalitat de flexibilitat i precarietat laboral ha crescut. El 1990, a Hondures hi havia 3 parcs industrials i 35 fàbriques, l'any 2000 els parcs eren 24 i les fàbriques eren 218⁶.

La presència de les dones en aquest sector és sumament important, la feminista salvadorenca Julia E. Martínez assenyala que en El Salvador, existia un total de 265 empreses maquileras que oferien un total de 90.000 ocupacions directes. Aquesta xifra representava el 16% de l'ocupació total del país, i aproximadament el 50% de l'ocupació en el sector industrial. D'acord al perfil de gènere de l'economia salvadorenca, elaborat l'any 2004 per l'organisme per promoure el desenvolupament de la Dona de Nacions Unides (UNIFEM), l'índex de l'ocupació femenina a la *maquila* era de 82% a Guatemala, 78% a Hondures, 73% en El Salvador i Nicaragua i 60% a Costa Rica.

Així mateix, observem que en El Salvador, de cada 100 ocupacions generades en la *maquila* l'any 2004, 73 eren de o per a dones. Aleshores, si bé podem parlar d'homes i dones a la *maquila*, és important que parlem de la situació de les dones perquè elles representen el nombre més gran d'ocupacions en aquest sector.

---

⁵ QUINTERO, Carolina (2006). Concertació per un Ocupació Digne en la *Maquila*, Balanç 2005 i perspectives de la *maquila* de cara a l'entrada en vigència del TLC el 2006. www.observatoriolaboral.ormusa.org/fòrums/2006 6

⁶ Dades que presenta un estudi sobre "Las Maquilas en Centroamérica" de FUNDASPAD – Plataforma Sindical Comuna Centreamericana PSCC www.psc-ca.org/downloads/

---

⁷ MARTINEZ, Julia (2006). Concertació per un Ocupació Digne en la Màquila, Balanç 2005 i perspectives de la màquila de cara a l'entrada en vigència del TLC el 2006. www.observatoriolaboral.ormusa.org/foros/2006

El perfil sociodemogràfic de gènere per a Amèrica Central indica una alta feminització del treball a la *maquila*. Són dones d'entre els 17 i 25 anys d'edat, amb estudis complets de primària i d'origen urbà o migrants rurals. Quant a la categoria ocupacional de les dones resulta que són fonamentalment assalariades formals⁷.

Definitivament, la feminització del treball a la *maquila* representa un dels escenaris més exemplaritzants del treball flexible i precari de les dones a la regió centreamericana, situació que ha generat una important acció política del moviment de dones i altres actors relacionats amb la defensa dels drets laborals. Així doncs, les organitzacions de dones han desenvolupat, amb no poques dificultats, estratègies de denúncia de les violacions, d'exigibilitat del marc mínim de drets laborals, d'incidència política, d'assessoria i acompanyament a treballadores amb problemes, d'organització, etc.

En definitiva, la realitat de les màquiles no s'ha de veure com una forma aïllada de producció, sinó veure-la en la seva complexitat i relació amb les noves formes de treball feminitzat i, per tant, d'interès per a la generació d'aliances entre diferents sectors.

Més exigibilitat del marc normatiu existent i analitzar la solidesa de les conquestes aconseguides

Hi ha un marc normatiu internacional en el qual se sustenten certs drets i mecanismes legals per a l'aplicació dels drets econòmics i la millora de la vida de les dones. Aquest marc normatiu ha estat bàsicament resultat d'anys de lluita dels moviments socials i que els nostres Estats s'han compromès a aplicar, per la qual cosa cal una major exigibilitat tant al Nord com al Sud.

En aquesta línia, també s'ha assenyalat la necessitat de qüestionar la certesa d'haver estat capaces de consolidar determinats avenços que, a vegades, es donen per materialitzats des dels diferents moviments de dones.

Estratègies de lluita contra la pobresa a costa del treball gratuït de les dones

És necessari qüestionar el marc de definició i carències dels Objectius de Desenvolupament del Mil·lenni (ODM), en tant que s'han convertit a l'agenda oficial per a la lluita contra la pobresa i marc de polítiques per al desenvolupament. Molts governs a Llatinoamèrica estan desenvolupant programes socioeconòmics basant-se en el treball gratuït i reproductiu de les dones⁸. A més a més, com a agenda internacional, s'ha exclòs l'avenç que el moviment feminista havia aconseguit en el reconeixement d'altres drets fonamentals; els ODM no parlen de precarietat laboral, ni de salut sexual, ni de violència. Definitivament l'agenda dels ODM demostra la necessitat de treballar en agendes pròpies.

Moviment atomitzat, enfortiment de xarxes i concertacions

Hi ha atomització en els moviments socials per treballar pel canvi de realitats polítiques, per la qual cosa es manifesta el repte de trobar sinèrgies entre els diferents agents. Hi ha moltes possibilitats de construir aliances entre diferents grups al Nord i al Sud amb el Nord.

Probablement, el treball en xarxa està més enfortit en societats com les llatinoamericanes; alguns exemples d'aquestes xarxes són: Xarxa de Dones Transformant l'Economia -REMTE-, Xarxes de Salut, Mesoamericanes en Resistència Contra el Neoliberalisme, Concertació de Dones Centreamericanes per un Treball Digne a la *Maquila*, Diàleg Sud-Sud, la mateixa Marxa Mundial de Dones com una de les xarxes i moviments mundials més coneguda i amb una posició bastant clara enfront del neoliberalisme i el patriarcat. Aquestes són només algunes que tenen relació amb el tema en qüestió.

---

⁸ Existeixen al voltant de 10 programes d'aquest caràcter a Llatinoamèrica, en els quals, un dels majors components és transferir responsabilitats (salut i educació de fills i filles) a les mares (família) a condició d'una petita suma de diners mensuals durant un període. A El Salvador aquest programa es denomina *Xarxa Solidària*, a Hondures *Programa d'assignacions Familiars* i a Nicaragua *Programa de Xarxa Social*.

---

⁹ Feminista brasilera del Directori Internacional de la Marxa Mundial de Dones, integrant de l'Organització Feminista Sempre Viva -SOF- i activista de la Xarxa Economia i Feminisme.

A Gijón van sorgir algunes reflexions que poden ser oportunes en aquesta línia: d'una banda, saber que ja hi ha campanyes llatinoamericanes, a les quals podem sumar-nos i, d'altra banda, saber que no sempre el treball s'ha de cercar amb els del teu propi àmbit, però que és important coincidir en les agendes i, sobretot, treballar en agendes pròpies en el treball d'Educació per al Desenvolupament. Així, Ana Suárez de l'Associació feminista Milenta Mujeres d'Astúries ens parla de cercar “*afinitats selectives*” perquè considera que afavoreixen bons resultats en el sentit que es parteix d'un criteri que evita possibles conflictes posteriors.

Major coneixement en els processos alternatius d'economia solidària

S'ha destacat també la necessitat de conèixer i aprofundir en models alternatius, com per exemple, les experiències d'economia solidària, ja que aquestes són -o poden ser- processos que recuperen un altre sentit de la producció no valorada des del mercat i resignifiquen altres aspectes relacionats amb els arranjaments associatius de l'atenció humana. L'economia solidària aposta per la gestió de pràctiques innovadores de producció i organització social; criteri que és un “terreny privilegiat per exercitar noves pràctiques i proporcionar vivències d'igualtat i autonomia per a les dones”, com ho planteja la brasilera Miriam Nobre⁹.

Un apropament superficial a les mesures alternatives de producció pot portar a confondre que tot esforç de generació d'ingressos de les dones, a través de microcrèdits o modalitats similars, respon a l'economia solidària; això buidaria part del contingut polític de la proposta. L'economia solidària, des d'una perspectiva feminista, planteja no sols la divisió social del treball sinó el qüestionament de la divisió sexual del treball. És una proposta que aprofundeix en les relacions de producció i, abans que res, en les relacions de gènere.

Miriam Nobre ens proposa claus importants per a l'anàlisi d'aquesta qüestió: “Més que considerar que l'economia solidària és funcional al capitalisme per assumir fases de la producció (mitjançant la terciaritat-

zació) i de la reproducció, abaratint els seus costos, la nostra proposta és pensar en termes de contradiccions entre l'un i l'altre sistema. En aquest sentit, una de les contribucions de l'economia solidària és, a través de les experiències, desnaturalitzar la tècnica i l'organització de treball capitalista com a sinònim d'eficiència, i preguntar-se: a qui es destina aquesta esmentada eficiència: al capital o a la societat?

La presa de consciència dels significats i les contribucions de l'economia solidària, que involucra a grups de consumidors i estableix relacions entre grups que produeixen diferents béns i serveis, desnaturalitza la presa de decisions quotidianes respecte a què mengem, vestim, a qui comprem. Per què, llavors, no desmitificar l'”eficiència” de la divisió sexual del treball en el manteniment de l'economia capitalista, les “decisiones” fetes per dones i homes, l'organització del treball, del consum i del poder a l'interior de les famílies?

Si la nostra proposta és radicalitzar la democràcia, establir noves formes de distribució de la riquesa i afirmar les bases d'una economia i societat solidàries, hem de considerar les dones com a subjectes d'aquests processos i aprofundir el diàleg amb el pensament i el moviment feminista. L'economia solidària és un terreny privilegiat per a què exercitem noves pràctiques i proporcionem vivències d'igualtat i d'autonomia per a les dones”¹⁰.

Ben sovint aquests plantejaments solen percebre's i col·locar-se al calaix de les utopies, en la dimensió del desitjable però difícilment realitzable. No obstant això, com a part dels canvis del context llatinoamericà, Magdalena León¹¹ planteja una experiència recent (amb la cautela necessària) sobre la seva participació en un procés de construcció d'una política d'economia solidària des del Ministeri d'Economia a l'Equador. Aquesta política, encara en construcció, està orientada a visibilitzar i reva-

---

¹⁰ El document complet es pot llegir amb el títol de “Las Mujeres en la Economía Solidaria”, a http://vision.socioeco.org/es/documents/rtf/nobre_es.rtf

¹¹ Magdalena León, economista, feminista de l'Equador, és una de les principals fundadores de la Xarxa de Dones Transformant l'Economia i activista en l'organització dels fòrums continentals relacionats amb el Fòrum Social Mundial.

lorar totes les unitats econòmiques que es basen en el treball orientat a la producció no “empresarial” i a la reproducció, incloent-hi les llars.

Durant les sessions del seminari, va ser reiterada la necessitat d’interioritzar que hi ha alternatives al sistema capitalista i patriarcal, i que el sistema econòmic i el model de desenvolupament en què vivim és insostenible i, abans que res, injust. Enfront d’això els paradigmes que defensen marcs de referència ètics i horitzons polítics són imprescindibles enfront d’un sistema que es presenta com a ideal i irreversible. El pitjor que ens pot passar és pensar que enfront d’aquests grans poders no podem fer-hi res.

